

Роман ФІЛОНЕНКО,
кандидат політичних наук,
науковий співробітник
Інституту європейських досліджень
НАН України

Демократизація українського суспільства – засаднича складова входження України до простору Європи

Стратегічною метою розвитку України визначено входження її до європейського простору, а в подальшому й повномасштабна інтеграція до Європейського Союзу. Шлях досягнення цієї мети, як з'ясувалося, непростий. Він є можливим лише за умов демократизації українського суспільства, дотримання європейських ціннісних засад розвитку [1]. Для забезпечення незворотності демократичних процесів Українська держава потребує набуття всіма політичними інститутами власне ціннісного змісту.

Демократичний шлях розвитку України – це також цивілізаційний процес об'єктивного характеру. Демократія західноєвропейського зразка нині значно поширює свої географічні кордони, адже до неї дедалі відчутніше долучаються колишні країни постсоціалістичного та пострадянського простору. Проте для сучасної України характерним є ще недостатній ступінь демократичності, а відповідно й ефективності нашої системи влади. Майже двадцятирічна практика незалежного розвитку показала, що різні гілки влади по-своєму тлумачать національні інтереси і свою роль у їх досягненні. На цьому ґрунті владні й партійні сили конфліктують між собою за політичний та економічний вплив на суспільні процеси. Водночас на тлі такого стану справ рельєфніше вирізняються досягнення наших близьких і віддалених сусідів, які зробили свій цивілізаційний вибір [2]. Утвердження демократичних засад в суспільстві гальмують такі чинники:

- висока забюрократизованість апаратів і управлінських процедур у державній владі й самоуправлінні на тлі ще низької політичної й управлінської культури чиновництва;
- низька законослухняність на всіх рівнях влади, навіть на вищих щаблях політичного управління. Через це дедалі більше громадян України, не знаходячи захисту в Україні, звертаються до Європейського суду;
- корупція не тільки у верхніх ешелонах влади, а й на низовому рівні, так звана побутова корупція стає звичним стилем повсякденного життя для багатьох верств населення;
- недостатньо висока політична й правова культура громадян, які не можуть внаслідок цього відстояти свої права й свободи, потрапляють в неправову залежність від чиновника, правоохоронця, підприємця й просто нахабного правопорушника;
- високий рівень конфліктності в суспільстві та серед політичної еліти.

Ці та інші чинники показують наявність комплексу проблем у перетворенні нашої держави на справді демократичну, правову. На думку вітчизняних експертів, заважає утвердженню демократичного процесу в Україні до цього часу методологічно й історично не розв'язана проблема вибору ціннісних зразків [3]. Формування власних цінностей українського суспільства має відбуватися в поєднанні з турботою про їхню адекватність, співмірність з європейськими. Інакше можуть виникнути суттєві розбіжності між ціннісними орієнтаціями представників влади і народу, що може унеможливити укладання так званого соціального договору між верхівкою і суспільством.

Недосконалість та неусталеність вітчизняного політичного інституціонального середовища перешкоджає закріпленню усталеної цивілізованої демократичної практики. Проблема утворення необхідних засад для можливої у подальшому консолідації залежить від процесу втілення демократичних цінностей у формально-правові та культурно-цивілізаційні норми життя.

Такі європейські цінності, як свобода, верховенство права, демократія, соціальна справедливість, а також гуманізація політичного процесу, політична стабільність, демократизація публічної влади, політичні традиції постають елементами повсякденної свідомості громадян, коли наповнюються адекватним змістом, що відповідає їхньому розумінню втілення соціальної справедливості в життя. Результати соціологічних досліджень засвідчують, що в суспільстві існує певний розрив між декларованими цінностями-цілями та реально існуючими суспільно-політичними практиками, що адекватно має відображення у масовій свідомості громадян.

Європейські прагнення України, за визначенням професора А. Кудряченка, імперативно вимагають проведення відповідної політики та імплементації і розвитку на національному ґрунті тих культурно-цивілізаційних, демократичних норм і цінностей, які притаманні державам Європейського Союзу [4]. З позицій нинішнього етапу розвитку українського суспільства потрібно з'ясувати особливості, хибні уявлення та сучасні підходи щодо завдань демократизації всього спектра соціально-економічного життя країни. Намагання окремих політичних сил на пострадянському просторі, в тому числі й в Україні, віднайти якийсь свій, «неповторний шлях модернізації суспільства в сучасних умовах є абсолютно невиправданим». Адже наша країна за роки незалежності вже витратила значні зусилля щодо забезпечення відповідності внутрішньої політики наявним європейським стандартам і цінностям. Відмова від очевидних досягнень на цьому шляху означатиме не що інше, як відступ назад. Також географічно, історично й геополітично Україна є європейською країною. Звичайно, слід врятувати об'єктивне становище: Україну дедалі більше спонукає до євроінтеграції її цивілізаційна приналежність або навіть близькість до європейських традицій, а також реальні процеси глобалізації, що набирають розмаху.

Слід брати до уваги, що у країнах перехідного типу, до яких належить і Україна, найчастіше результат реформування суспільства не збігається з реальним розвитком подій. Ідеться про швидкі й непередбачувані зміни, латентні форми прояву влади та ін. Унеможливорює передба-

чуванисть перебігу подій і властивий для перехідних країн стиль державного управління, що спирається не на правові норми, а часто на особисті рішення урядовців. Характерна ціннісна невизначеність населення, його націленість на сьогоденні потреби послаблює соціальне замовлення, що негативно впливає на прогнозованість ситуації.

Погляд на Україну крізь призму західної теорії модернізації насамперед потребує визначення стану, в якому перебуває її суспільство не лише в цій ситуації, а й у загальноцивілізаційній – на межі тисячоліть. Ця ситуація, за баченням професора В. Горбатенка, може розглядатися як перебування України в «силовому полі» двох теоретичних підходів – модернізації і постмодернізації [5]. Остання пов'язана із входженням розвинених країн в постіндустріальну фазу свого розвитку, що передбачає необхідність для «навздогінних» суспільств поєднувати на цьому етапі модернізації індустріальні та постіндустріальні тенденції. Виходячи із зазначеного, доцільним підходом є орієнтація на модернізаційну модель для України шляхом не роз'єднання, а поєднання двох названих підходів. Трансформаційні процеси в Україні потребують включення, поряд із стихійними, модернізаційних цілеспрямованих механізмів соціально-економічного і правового розвитку відповідно до умов вільної конкуренції та стандартів європейської політики. Тобто євроінтеграційний курс матиме успіх за умов оновлення України, опанування нею випереджальних орієнтирів. Майбутнє входження її до європростору має враховувати не лише нинішні реалії, а й наступні тенденції інституційних і соціокультурних зрушень, умови співжиття в інтегрованому європейському співтоваристві.

Демократизація, яку проходить Україна, повинна не лише поповнюватися економічними змінами, які мають досить важливе значення в умовах перехідного стану суспільства, а й забезпечуватися відчутним соціально-правовим оновленням. Воно передбачає наповнення конституційних положень реальним змістом, реформування й підвищення ролі судової влади, реальний захист прав і свобод людини, демократизацію відносин влади і громадянина. До цього спонукає потреба правового реформування українського суспільства. Орієнтирами тут мають стати:

1) визнання прав людини найвищою цінністю, формування основ соціальної, правової державності й громадянського суспільства; усвідомлення гуманістичної ролі права, значення легітимності та демократичності, моральності та справедливості, гласності, поєднання інтересів особи й держави, відповідності високим міжнародним європейським стандартам;

2) підвищення ефективності державного управління, раціоналізація всієї системи бюрократії; удосконалення засад розвитку через конституційні та інші правові норми; правове забезпечення демократизації суспільного життя, здійснюваних реформ, стабільності й правопорядку в країні;

3) адекватне усвідомлення призначення і можливостей права відповідно до необхідності здійснення правової політики перехідного періоду; пошуки мирних, правових шляхів розв'язання різноманітних проблем і конфліктів суспільного розвитку [6].

Базовими засадами сучасної методології вітчизняного процесу суспільних перетворень мають стати, як стверджують вітчизняні науковці, внутрішні і зовнішні політичні та правові чинники, які ґрунтуються на тенденціях і викликах модернізації державних інститутів та розвою громадянського суспільства, що спонукає до взаємозалежності та інтегрування цих чинників. Усе це потребує гнучкого реагування на нові цивілізаційні процеси і явища, котрі, зокрема, потребують переорієнтації інфраструктури суспільства індустріального типу в напрямку розвитку його інформаційних можливостей та нематеріальних цінностей. Водночас не слід забувати про розширення сфери індивідуальної свободи людини, створення для неї можливостей не лише вільного вибору варіантів, а й умов успішної самореалізації.

З огляду на те, що держава в сучасних умовах залишається важливим чинником суспільного розвитку, по-

требують досконалого вивчення проблеми динаміки і трансформації, включаючи її майбутнє в умовах глобалізації міжнародних загроз суверенитету. Справді, і високорозвинені держави, зокрема Європейського Союзу, сьогодні намагаються створити оптимальнішу модель, здатну вписатися в майбутню інфраструктуру світової економіки і трансформованого суспільства. Так, у Франції, Бельгії нині робиться акцент на наданні державних публічних послуг населенню країни. У Федеративній Республіці Німеччина здійснюється курс на модернізацію за допомогою програми «Порядок денний на 2010 рік» і пакета реформ у сфері праці, охорони здоров'я, страхування, комунального фінансування. Тобто держава найближчого майбутнього має керуватися логікою постійного і гнучкого реагування на зміни і в самій країні, і поза її межами, бути готовою адаптувати усталені чи традиційні підходи [7].

Перехідна постсоціалістична держава є однією з найактуальніших проблем сучасності, яка ще чекає на детальне, всебічне дослідження в усьому обсязі її конкретно-історичних проявів. Синтезуючи наявний досвід постсоціалістичного розвитку Центрально-Східної Європи й колишнього СРСР, російський державознавець В. Чиркін вважає, що «форма постсоціалістичної держави характеризується поєднанням старих і нових інститутів, наповненням старих інститутів новим змістом і разом з тим проникненням попереднього, авторитарного змісту в нові форми, поєднанням неповної демократії й деяких авторитарних ознак» [8].

Прийняття Верховною Радою України 28 червня 1996 року нової Конституції Української держави дало підстави казати про завершення початкового етапу становлення демократичної, соціальної, правової держави й про започаткування переходу до наступного періоду – «втлення принципів та норм Конституції в реальне життя суспільства і держави, у життя кожної конкретної людини, що живе в Україні».

Сучасний наявний розрив між Конституцією України в її редакції 2006 року та реаліями суспільно-політичного розвитку, його соціально-політичні особливості визначаються поняттям «уявного конституціоналізму». Це визначення слід розглядати крізь якісні характеристики конституційно закріпленого поняття демократії щодо сутності держави в Україні. Цивілізаційна основа трансформації суспільства полягає в переході від тоталітарного політичного режиму до демократичного. Відтоді маятник української демократії, не затримуючись посередині, коливається між двома крайніми полюсами, що означають дві домінуючі тенденції вітчизняного розвитку – анархо-демократичну й авторитарно-демократичну. Це, в свою чергу, породжує глибоку суперечність між конституційно визначеним демократичним ладом і реальною практикою управління.

Утвердження демократичного ладу в державі передбачає здійснення цілого комплексу заходів у різних сферах суспільного життя, а також переорієнтацію наявних соціально-політичних структур та формування демократичного типу політичної культури і в колі політиків і управлінців, і серед широких лав громадян. Все це, звичайно, потребує тривалого часу й постійної корекції поставлених завдань. Україна, як відомо, можливість самостійного державного розвитку отримала несподівано, в результаті своєрідної «закономірної випадковості», пов'язаної з невдалим московським заколотом, а «не в результаті внутрішніх політичних процесів – національно-визвольних змагань української політичної еліти» [9]. Як наслідок цього – відсутність вольових суб'єктів і національно орієнтованої моделі державотворення.

Утвердження анархо-демократичної тенденції в Україні, як і в деяких інших постсоціалістичних країнах, пов'язане насамперед із вузькою соціальною базою демократії, в умовах якої самодіяльне населення «готове чинити опір будь-якому «державному ярму», чи то буде авторитарний комуністичний, чи націоналістичний режим або демократична держава, оскільки планований ними успіх будь-якою державою може бути обмежений»

[10]. Звуження соціальної бази демократії відбулося внаслідок того, що значній частині населення України не були навіть частково забезпечені очікування, які народ покладав на самостійність Української держави під час доленосного всенародного референдуму 1991 року.

Слід також наголосити, що через неврахування представниками офіційної державної влади того, що запропоновані демократичні механізми діють не у вакуумі, а в суспільстві, де збереглися групи інтересів і люди, які ще не поділяють принципів функціонування демократичних структур і механізмів, не було забезпечено лояльності щодо опозиції, а це призвело до революційних подій наприкінці 2004 року і далі – до постійного протистояння сторін.

Політичні реформи здійснюються без урахування історичних передумов існуючої соціально-економічної системи, певного ступеня плюралізму субкультур, політичної культури різних верств населення. Все це призводить до виникнення в українському суспільстві «острівів» неконтрольованого суспільного порядку, дискредитації державної влади та ускладнення легітимації процесу демократизації суспільства.

Про авторитарну орієнтацію української демократії, яка розвивається переважно «зверху» (що само по собі є порушенням демократизму Конституції України), свідчить ціла низка ознак. Так, у системі поділу влади наявними є періодичні загострення суперництва між виконавчою і законодавчою гілками державної влади, намагання утвердити зверхність однієї гілки над іншою. Така ситуація може призвести до руйнування демократичної структури й довести перманентну боротьбу за владу до логічного завершення, тобто виникнення третьої – авторитарної чи тоталітарної сили.

Характерною ознакою небезпеки, яка йде від посилення авторитарно-демократичної тенденції, можна вважати й незначну роль політичних партій і громадських організацій у політичному житті держави. Загальновідомо, що влада сама себе контролювати не в змозі. З цим завданням можуть впоратися лише розвинені структури громадянського суспільства.

Незавершеність політичної стратифікації українського суспільства може прислужитися швидкому утвердженню авторитарних структур, які в подальшому без особливого напруження позбавлять тягар демократичних вимог і стримувальних механізмів. Уже нині спостерігаються деякі небезпечні явища. До таких можна віднести, зокрема, зрощування державної бюрократії в єдину антидемократичну силу, що представляє різні гілки влади. Ця політична сила нерідко забезпечує прийняття політичних рішень в обхід конституційно зафіксованих процедур, зумовлює хаотичний характер розвитку законодавства, що проявляється у прийнятті недосконалих законів, появі чималої кількості підзаконних актів, стримує появу дієвої системи соціального контролю і регулювання відносин.

Надання державній бюрократії особливих привілеїв, які порушують конституційно проголошені демократичні принципи соціальної рівності й соціальної справедливості, підштовхує суспільство до внутрішнього протистояння. За таких умов бюрократія спроможна поступово перетворитися на небезпечну для демократичного оновлення суспільства й держави самодостатню соціально-політичну верству, особливий правлячий клас, який сповідуватиме й керуватиметься лише власними інтересами.

З'ясувавши рівень реального функціонування демократії, спробуємо, спираючись на теоретичні здобутки світової науки і практичний досвід розвинених європейських країн, визначити стратегічні орієнтири подальшого демократичного розвитку вітчизняного суспільства як складової європейського утвердження України.

Держава в умовах Європи може претендувати на роль демократичної не лише за декларування, а й змістовного наповнення демократичних норм та процедур. Одним із найважливіших орієнтирів у діяльності держави, пов'язаним з утвердженням європейських демократичних стандартів сучасного розвитку, вважається

необхідність підвищення рівня конкуренції у сфері державотворчої діяльності. Відсутність достатнього рівня конкуренції в політико-владних структурах України дає змогу номенклатурно-клановим утворенням керувати державою за допомогою волюнтаристських методів. З огляду на це набуває актуальності потреба розвитку конкуренції в середовищі державних службовців, що передбачає: рекрутування їх на основі професіоналізму, а не за принципом протекціонізму; залежність службової кар'єри від особистих якостей працівників; адекватну оплату праці державного службовця.

В цьому контексті цілком слушними постають цілі, яких має добиватися нинішня влада України на чолі з Президентом В. Ф. Януковичем. У своєму посланні з нагоди перших ста днів президентства В. Ф. Янукович однозначно підтвердив інтегральну національну мету: Україна має увійти до числа провідної двадцятки світу як сучасна держава з конкурентною економікою, реалізуючи європейський вибір. Також велими оптимістичним стало твердження Президента про недопущення жодного стороннього впливу на державні рішення з боку олігархів і тих, хто лобіює корпоративні інтереси, що часи дикого капіталізму закінчилися на виборах 2010 року [11].

Заходами, спрямованими на реалізацію цих підходів, стали: формування владних інститутів, міністерств і відомств із числа політиків і фахівців-професіоналів; чітке унормування вимог до роботи та відповідної їй оплати державним службовцям, з одного боку, а також діяльність щодо подолання бідності широких верств населення, з другого боку. Це все, як й інші напрацювання та проведення соціально-економічних реформ, лягають у площину нових невідкладних підходів, спрямованих на далекосяжні результати, підтвердження Україною своєї європейськості.

Визначальним чинником демократизму держави є встановлення рівноваги в суспільстві та гармонійних відносин між державою і громадянами. Досягнення рівноваги в українському суспільстві потребує розв'язання на державному рівні проблеми відносин більшості і меншості. У недалекому минулому функціонування радянської політичної системи переконливо засвідчило недоліки орієнтації держави лише на інтереси більшості населення. Гармонізація співіснування більшості й меншості суспільства потребує надання меншості широких можливостей відкрито, в межах загальноприйнятих процедур і вимог захисту своїх та суспільних інтересів засобами законодавства та політичним впливами. Якщо цього не відбудеться, може виникнути ситуація, за якої «демократія перетвориться у формальне виправдання диктатури» [12].

У перехідних державах особливо значення для успіху модернізаційних процесів набуває необхідність максимального наближення держави до людей, що забезпечується через підвищення довіри населення до діяльності держави. Це досягається шляхом інформованості населення щодо підготовки і здійснення соціально-економічних програм, розширення участі населення за посередництвом взаємних консультацій державних інститутів та структурних підрозділів громадянського суспільства.

В Україні для поєднання реформаторських зусиль держави і сприяння цьому процесові суспільства вирішального значення набуває створення децентралізованої політичної системи. Це дасть змогу підвищити якість управління й розширити представництво та реалізацію інтересів місцевих спільнот й окремих громадян. Несвоєчасне втілення політики децентралізації в Україні, за дослідженнями вчених, призвело до значної деградації централізованого механізму прийняття рішень.

Ейфорія форсованих реформ в Україні, як і в деяких інших перехідних постсоціалістичних державах, зумовила помилкове тлумачення демократичного розвитку як процесу роздержавлення. Це, зокрема, в роки фінансово-економічної світової кризи виявилось в самоусуненні держави від відповідальності за долю і якість ринкових

перетворень. Така позиція державних інституцій призвела до соціального невдоволення державою, що мало прояв у різних формах – від соціального протесту до вивезення капіталу за межі держави, а також поширення криміналізації суспільства.

Наступною проблемою, яка має особливе значення для українського суспільства, є низький рівень взаємодії держави й суспільства. Наша держава є надзвичайно далекою від узгодження конфліктуючих інтересів різних груп населення, тоді як правова держава має стати консолідуючим чинником для всіх членів суспільства. Поряд з цим в Україні домінує тип правосвідомості, спрямованої на формально-правове забезпечення законності, використання недосконалості законодавства у власних, корисливих цілях. Це створює одну з принципових суперечностей правового розвитку – між законністю і правозаконністю.

Правозаконність, на відміну від законності, орієнтує не лише на виконання законів та здійснення принципу рівності всіх перед законом, а й на висування певних вимог до самого характеру законів, що приймаються та діють у суспільстві. Цей принцип виключає саму можливість використання законодавчих актів в інтересах певних угруповань. Отже, реальна свобода людини та найважливіші її права забезпечуються лише через взаємодію суспільства й держави, наділення останньої функцією гаранта соціальної справедливості у різних сферах функціонування суспільства – трудової діяльності і зайнятості, освіти, соціального забезпечення, охорони здоров'я, наукової діяльності та інше.

Розглянувши окремо ці складові, зазначимо, що досвід розвинених країн світу підтверджує необхідність поєднання діяльності державних структур, влади і всіх структур громадянського суспільства. Суспільний розвиток на сучасному етапі засвідчує тенденцію до розширення участі громадянських структур в управлінні різними сферами суспільного життя, а також їхній вирішальний вплив на процеси державотворення.

Формування громадянського суспільства – це впливний процес, який у країнах ЄС вже має певні чітко визначені типологічні ознаки. На відміну від розвинених держав, у країнах СНД лише починає формуватися тип громадянського суспільства, в якому химерно переплітаються авторитарні й демократичні ознаки. Його перехідний характер особливо виразно постає в незахищеності від втручання держави і політичної влади в життя і діяльність громадян. З огляду на це гармонізація відносин держави і громадянського суспільства в умовах українського суспільства постає як життєво важлива потреба.

Суттєвою ознакою взаємодії держави і громадянського суспільства в транзитних умовах вважається поширення демократії з державно-владного на суспільно-особистісний рівень. Відомий західний політолог Р. Дарендорф слушно вважає, що шлях до свободи веде в бік, протилежний адміністративному централізмові, туди, де можливе створення відкритіших форм держави й суспільства [13].

Гармонійна взаємодія інститутів громадянського суспільства з державою дасть змогу поступово обмежити державне втручання в економічне і соціокультурне життя громадян. Розростання держави буде поступово зведене до мінімуму і дасть можливість останній посісти належне їй в умовах сучасного розвитку місце – бути лише функцією суспільства під його постійним і всебічним контролем.

Волевиявлення кінця 2004 року громадян України справили позитивний вплив на розвиток двосторонніх та багатосторонніх політичних і економічних відносин з Європейським Союзом. Президентська виборча кампанія 2010 року засвідчила позитивні зрушення в забезпеченні свободи слова, продовженні економічних реформ, формуванні сприятливішого інвестиційного середовища. Посилюється роль України як регіонального гравця, що справляє реальний вплив на перебіг подій.

Водночас аналіз якісного стану внутрішньополітичного розвитку України останнього періоду засвідчує, що їй варто зосередити свої зусилля на внутрішніх пріорите-

тах, що передбачає подолання таких негативних явищ, як корупція, тиск на ЗМІ, порушення прав інтелектуальної власності, вплив адміністративного ресурсу під час виборчих кампаній. Україні слід розробити на загальнодержавному рівні й на рівні всього суспільства власну чітку стратегію розвитку, тобто план дій на рівні українського народу.

Важливою проблемою у процесі здійснення модернізаційних перетворень є визначення основних критеріїв і механізмів забезпечення ефективності державного управління. За сучасних умов ефективність державного управління слід розглядати як цінність морального порядку поряд з такими чинниками, як раціональність, продуктивність, демократизм, справедливість, професіоналізм та ін. Саме такий рівень відповідає європейській практиці, зокрема країн-членів Європейського Союзу.

Початок ХХІ століття для Європейського континенту став, окрім всього іншого, і процесом формування нової європейської ідентичності країн і народів, які рішуче долають попередні підходи і виміри доби «холодної» війни. Україна, як й інші держави пострадянського простору, з набуттям незалежності долучилася тією чи мірою до нових процесів. Віднині успішне приєднання до європейської спільноти залежить від внутрішнього демократичного розвитку, досягнення нової якості суспільства та незворотності демократичних перетворень у всіх царинах суспільного буття.

Джерела

1. Михальченко М. І. Цивілізаційна визначеність України: сутність, проблеми, перспективи; Кудряченко А. І. Стратегічні засади входження України до європейського простору / Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього. – К. – Фенікс. – С. 443–461 та С. 315–331; Філоненко Р. Ю. Демократизація українського суспільства як складова процесу європейської інтеграції України // Політологічний вісник-28. – Збірник наукових праць. – К. – 2007. – С. 210–225.
2. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії. Монографія за загальною ред. д. і. н., проф. А. І. Кудряченка. – К. – НІСД. – 2007. – С. 8.
3. Експертна доповідь: Україна в 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку. – К. – НІСД. – 2007. – С. 79.
4. Кудряченко А. І. Європейський вибір України: досягнення, виклики та перспективи // Віче. – 2009. – № 16. – С. 2–4.
5. Європейська інтеграція України: політико-правові проблеми. За редакцією д. політ. н. В. П. Горбатенка. – К. – 2005. – Юридична думка. – С. 9.
6. Там само. – С. 11.
7. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії. Монографія за загальною ред. д. і. н., проф. А. Кудряченка. – К. – НІСД. – 2007. – С. 307.
8. Чиркин В. Е. Переходное постсоциалистическое государство: содержание и форма // Государство и право. – 1997. – № 1. – С. 10.
9. Бойко О. Д. Україна 1991–1995 рр.: Тіні минулого чи контури майбутнього? (Нариси з новітньої історії). – К.: Магістр-5, 1996. – С. 26–27.
10. Федотова В. Г. Анархия и порядок в контексте российского посткоммунистического развития // Вопросы философии. – 1998. – № 5. – С. 4.
11. Янукович В. Ф. Послання Президента України з нагоди 100 днів перебування на посаді. – К. – 2010. – 3 червня. – Сайт Президента України.
12. Реформування державного управління в Україні: проблеми і перспективи / Кол. авт. – Наук. керівн. В. В. Цветков. – К.: Оріяни, 2008. – С. 52.
13. Дарендорф Р. Дорога к свободе: демократизация и ее проблемы в Восточной Европе // Вопросы философии. – 1999. – № 9. – С. 69–75.